

KÉTSÉGES KÉTSÉGEK? MAGYAR ROMANTIKA ÉS BOCSKAI ISTVÁN?

ÖZE SÁNDOR

Eddig senki sem állította be úgy a fejlődési lehetőségeket, hogy a fölszabadítás Erdély felől is kiindulhatott volna. A stratégiai helyzet csak nyugatról vagy északról tette lehetővé a török front felgöngyölését. Ez határozta meg Erdély sorsát. Hogy ebben a helyzetben ez a kis ország annyit tett a magyarság fenntartására, túlzás nélkül rendkívüli teljesítménynek nevezhető. Nem oszthatjuk tehát azt a nézetet, hogy „Erdélynek magyarságvédő szerepe” csak 1670 után „alakult ki sokak képzeletében, akik ezt a képet visszavetítik a múltba s Bocskay, Bethlen, Rákóczi idejét kívánják vissza a magyar szabadság védelmére.” (Szekfű Magyar történet. V., 356. l.) Domanovszky Sándor Szekfű bírálata. Századok 1938. 899. o.

Pálffy Géza „Szabadságharc volt-e a Bocskai István mozgalma? Ellentmondások és kétségek”- címmel vitacikket írt a História c. folyóirat disputa rovatában, melyben kérdőjeleket rajzolt az esemény 19. század óta egységes történettudományi megítélése mellé.¹ Állítása szerint a mozgalom sokrétű indítékai érdekei és céljai miatt nem nevezhető szabadságharcnak, sőt nemzeti felkelésnek sem, valamint nem képezhet előzményt az 1703-11-es Rákóczi felkelés és az 1848-49-es szabadságharc között. Mivel az alatt az ország függetlenségéért folytatott fegyveres harcot értünk, és nem idegen hatalom által támogatott az ország népét megosztó polgárháborús küzdelmet. Bocskai mozgalma azonban „Erdély mellett részben Magyarországra is kiterjedő új török vazallus Magyar Királyságot hozhatott volna létre.”

Pálffy Géza tudós historikusként az elmúlt években nagy forrásismerettel kutatta a török-magyar várháborúk történetét. Jelenleg csak a szakmai berkek számára ismert akadémiai disszertációjával: Szent István Birodalma a Habsburgok Közép-Európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg monarchia a 16. században – címmel hiánypótló munkát adott közre. E könyvében bővebben kifejti álláspontját a Bocskai felkelésről. A munka utolsó részét képező állítás, melynek a

---

¹ Válaszcikkemet nem hozta le a História, mely ennek a vitacikknek rövidített változata volt. A cikket ennek ellenére elküldtem Pálffy Gézának. A Történelmi Társulatban tartott előadásán azután módom volt hozzászólni gondolataimhoz. Jelenlegi cikkemet jegyzetek nélkül adom közre. Az elmúlt évek Bocskai konferenciái és maga Pálffy, remélhetőleg gyorsan megjelenő könyve bőségesen utal a szakirodalomra, magam pedig Bocskaiával és felkelésével kapcsolatban nem folytattam kutatásokat. Vitacikkemben is csak arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy Pálffy megállapításai hosszú történelmi vitasorozatnak már egyszer lefolytatott érveit hozzák elő.

jelen cikk kiragadott, rövidített, ismeretterjesztő módon megírt változata ebben a művében koherensebb érvrendszerrel jobban alátámasztott. Mindezek ismeretében azért hadd fogalmazzam meg néhány kérdőjeletem én is kollégám módszerével és állításával kapcsolatban.

A „behangosítatlan társadalom”

Pálffy Géza egy sokszínű és ellentmondásos mozgalomról ír, negatívan értékelve Bocskai István szerepét, megkérdőjelezve erkölcsi integritását. A gyors, nem előkészített történelmi fordulatokat szemlélve azt látjuk, hogy a felkelések indíték- és célrendszere sokrétű, nem egyértelmű.

Bocskai, Rákóczi mellett a társadalom széles rétegei felsorakoznak, hiszen saját életében mindenki változást várt. Így nem igen értjük a különbségtételt Bocskai mozgalma és például a Rákóczi-szabadságharc helyzete között. A Rákóczi felkelés indulásakor sem lehetett kirobbanó nemzeti és elvi egységről beszélni, gondoljunk csak arra a Károlyi Sándorra, aki nemesi felkelőivel Dolhánál szétverte Rákóczi, főként alsóbb néprétegekből összeverődött csapatait, később tábornoka lett a felkelésnek. Ugyanezt mondhatjuk el a szabadságharc sok legendás vezérééről, akik az első időkben távol tartották magukat a felkeléstől.

A szabadságharc későbbi időszakában sem egyértelmű a nemzeti egység, mi több polgárháborúról is beszélhetünk, ha csak a másik oldalon harcoló labanc urakat: Esterházy Pált, vagy Pálffy Jánost és társait említjük. Ekkor ugyanúgy szeretett volna a „nemzeti erőket” mozgósító Rákóczi idegen csapatokat hozni az országba (törököket, lengyeleket, oroszokat, bajorokat, franciákat, ahogy ezzel minden kor diplomáciája megpróbálkozott volna, ugyanúgy, ahogy legutolsó nemzeti felkelésünkkor, 1956-ban is várta az ország népe, hiába, a külföldiek beavatkozását.)

A másik példát, az 1848-as szabadságharcot csak érintőlegesen említem. Nehéz lenne ugyanúgy a forradalom kitörésekor szellemi egységet felfedezni a Pilvax magyar nemzeti retorikájú ifjai és a nyomában járó, akkor még többségében németajkú pesti polgárok, a pozsonyi rendek és a nagybirtokos Károlyiak-Batthyányak között. Mindez azonban egyik esetben sem szükséges, ugyanis a világtörténelem akármelyik felkelését, forradalmát nemzeti megmozdulását is vennénk górcső alá az induláskor, mindenhol ki tudnánk mutatni az érdekegységen belüli repedéseket. Ezek az ellentétek azonban az idők folyamán igazodni szoktak, kiegyenlítődésre törekszenek, vagy szüneteltetik a nagyobb közös ellenséggel való harc idejére belső kötélhúzásukat.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az újkori magyar történelemben az elvi ellentétek általában nem formálódhattak gyakorlattá, sokszor ki sem derülhettek. Történelmi helyzetekben, amikor a nagyhatalmi kényszerpályák megszűnnek, vagy megszűnni látszanak illetve ezek hiátusaiban általában „behangosítatlan” a magyar társadalom. Az esemény megítélése érzelmileg később ezért egységes. A vereség

után a levert felkelés országának lakossága erre az érzelmi egységre emlékezik vissza.

Ezen okoknál fogva nincs értelme a felkelés kitörésével kapcsolatban semmiféle kronológiai dekázásnak, amely időrendbe rakja a majdan összekapcsolódó csoportok színrelépését.

Polgárháború?

Ha egy felkeléssel szemben erős katonai retorzió lép fel, akkor kitörhet a polgárháború. Még abban az esetben is, ha a nemzeti felkelőkkel szembeni erők nagy többsége idegen származású, akkor is lesznek olyanok, akik ugyanazon nép tagjai közül az elnyomó hatalom mellé állnak, például azok, akik az eddigi kormányservezetben tisztségviselők voltak, vagy az elnyomó apparátusban, erőszakszervezetekben részt vettek, vagy valami más módon kollaboráltak.

Tehát a Bocskai mozgalom esetében sincs sok értelme a polgárháború fogalmát kijátszani a rendi mozgalom vagy a nemzeti felkelés terminológiájával szemben, különösen akkor nem, mikor tudjuk, hogy az 1604. október 15-i álmosdi csatát követően a tavasszal, csaknem az egész ország elfoglalása után Bocskai hajdú már az örökös tartományokat dúlták. Tehát az effektív háborús események a magyar korona országaiban viszonylag rövid időt vettek igénybe, mely eltörpült az eddigi 14 év mellett, mely a szerencsétlen országot sújtotta.

„A Habsburg-ellenes felkeléssé vált sokrétű mozgalom azonban soha nem lett sem „magyar nemzeti felkelés”, sem rendi keretek között megvalósuló „nemzeti összefogás” Friss kutatásaink szerint ugyanis a török-tatár csapatokkal érkező hajdúkat és felkelt rendeket-jogos sérelmeik és Bocskainak a magyar nemzeti érzésre apelláló propagandája dacára a Magyar Királyság rendiségének nagyobb és meghatározóbb része nem vagy csupán átmenetileg és kényszerből támogatta. A „Bocskai elismerésével együtt járó „török oltalmat” a magyar rendek többsége komoly sérelmeik ellenére sem vállalta fel.” – írja Pálffy

A szerző könyvében táblázatba foglalva írja le az ország kerületeinek rendi képviselőit a felkelésben. Külön sorra veszi a többségében protestáns köznemességet, ők nagyobb számban vettek részt, és a főnemeseket, akik inkább Felső-Magyarország és Alsó-Magyarország egy részét képviselték. A pozsonyi rendi hivatalok és kinevezett főméltóságok közül azonban senki nem állt a megmozdulás mellé.

A Bocskai-féle felkelés esetében számunkra éppen az az érdekes, hogy a Habsburgok Magyar Királyságának tisztviselői, végvári katonái és rendjei közül egyáltalán csatlakoztak hozzá. (Azok természetesen nem, kiknek segítségével a törvénysértéseket végrehajtotta a Habsburg kormányzat.) Maguk a rendi szervezetek sem működtek azonban törvényesen. Mivel például négy rendi főméltóság közül (akik később a Wesselényi-féle összeesküvést szervezik) a horvát bán a császár, az országbíró, ecsedi Báthori István Bocskai mellett áll. Báthory Zsigmondot, az

erdélyi vajdát Prágában tartják fogságban, a legfőbb tisztséget pedig, a nádorit ekkor már lassan fél évszázada nem töltötték be, és csak a felkelés eredményeként került erre sor.

Pálffy Géza állítása, miszerint a rendek nagy része nem támogatta Bocskai mozgalmát nem igazán bizonyítható. Különösen azzal nem, hogy kimutatja, hogy csak a Bocskai birtokokhoz és Erdélyhez közeli birtokos nemesség és főnemesek, tehát Felső-Magyarország csatlakozott hozzá, míg ahogy közeledünk Bécshez, olyan mértékben csökkent ez a hajlandóság. Ő a felkelés-pártiságot a hajdúterrortól való félelemmel, nem egy társadalmi „nemzeti” összefogással magyarázza. Amennyiben igaza lenne is a szerzőnek, akkor sem jelent ez az érvelés jó módszert a bizonyításhoz. Miért ne tarthatott volna ugyanis egy Bocskaival egyetértő dunántúli nemes Bécs bosszújától, ugyanúgy, ahogy a szerző állítja ezt a hajdúktól megrettent felső-magyarországi rendekről? Bár a hajdúk nem voltak angyalok, de Basta vagy Tilli zsoldosaiban sem láthatunk korabeli vöröskeresztes aktivistákat. (Ezt a szerző tanulmányában Erdéllyel kapcsolatban el is ismeri.)

Pálffy ezen cikkében is, és könyvében is visszatérő motívum a török-tatár csapatokkal érkező hajdúk. A Szekfü Gyula által gyakran alkalmazott, érzelmekre apelláló történelemábrázoló módszer lett itt felmelegítve. Ő a „Száműzött Rákóczi” című művében szintén a magyar népmesékben is megjelenő, a kollektív emlékezetben a legnegatívabb borzalmat képviselő kutyafejű tatárok képét mozgósítja, a velük szövetségben harcolóknak nem sok esélyük lehet az előítélet nélküli fellépésre. (A „tatárjárást” Szekfü műveiben Németh László karikirozza majd ki pamfletjében.) A felkelés első néhány hónapjában még csak néhány száz török-tatár harcos azonban semmiképpen sem képviselhetett olyan nagy erőt, hogy elrettentse a rendeket, ugyanakkor ez alatt a negyedév alatt foglalták el majd a Királyi Magyarországot Bocskai csapatai.

A török nagyobb aktivitása, Esztergom balsikerű ostroma után azonban már a fejedelem maga változtat taktikát, Érsekújvár keresztény kézen maradása éppen a szerző logikája szerinti elképzelhetetlen kelet-magyar és nyugat-magyar összejátszás folytán lehetséges. Tehát egy olyan két nagyhatalomközi magyar doktrína alapján, mely a Bocskai-felkelés hirdetett célja volt.

Bocskai vazallus állama?

Mindenki tudja, hogy Erdély külön életét nem Szulejmán parancsa, hanem a török foglалás teremtette meg. Mindabból is, amit Szekfü a következő lapokon elmond, világos, hogy a földrajzi helyzet adottságai csak két lehetőséget engedtek meg: Erdély vagy fejet hajt a szultán előtt és kerüli vele az összeütközést, vagy maga is hódolt területté lesz. Hogy ez az utóbbi nem következett be, mégis csak a Fráter Györgyök és Báthory Istvánok érdeme. (Domanovszky Szekfü bírálata.)

A török portyák ellen a legjobb védelem az ütköző országok kialakítása volt, me-

lyek pajzsként óvták a védendő területeket. A háttérrel adó keresztény országnak nem volt célja (lehetősége sem volt rá) az ütközőállam teljes „felszabadítása”, mert itt tarthatta a háborús tüzfészket. Ezen országok félfüggetlenséggel bírtak és teljes súlyát viselték a háború borzalmainak. A cél az volt, hogy az ütköző állam ne álljon az ellenfél mellé és ne engedje át az ismétlődő portyákat. Ezt katonai és diplomáciai ellenőrzéssel érthették el. Ilyen országok voltak a 15. században a Magyar Királyság előterében az oláh vajdaságok, valamint Szerbia és Bosznia. Ilyenné vált majd a 16. század közepére a Német-római Császárság előterében Magyarország is.

Ennél az állapotnál élhetőbb volt még a török hódoltság alatti lét is. Az ütközőállami szerep a pusztulást hordozta magában. Az ütközőállamok rendszerével kombinálva egy erős védőrendszert kellett a tényleges országhatár mellett felállítani, a védekezésnek ez volt a következő fokozata: az ütközőzóna.

Zsigmond magyar király (1387-1437) kezdte el kiépíteni, majd a Hunyadiak fejezték be a várövezetet, mely Magyarországnak szolgált védfalul. Ennek az elhatározásnak a szükségességére az a felismerés vezette a Magyar Királyságot, hogy bár győzedelmeskedtek minden csatában a betörő akindzsi csapatokkal szemben, de ez nem a Nyugat-Európában megszokott háború volt, ahol néhány száz halott maradt a csatatéren, utána pedig megkötötték a békét. Ez a terület népessége ellen viselt „totális” háború volt, amely minden réteg számára hosszabb távon demográfiai katasztrófával járt. (Elhajtották a lakosságot rabszolgának, vagy a terror érvényesítése érdekében legyilkolták, áttelepítették.) Ez a harcmodor eddig is jellemző volt keresztény-pogány érintkezési területeken, ahol a másik felet tekintették a gonosz népének, valamint kulturális, vallási megoszlásnál húzódo határvonalaknál, Európa peremvidékein.

Tehát területvédelemre rendezkedtek be. A terület központi vára irányította a védekezést, ehhez több kisebb erősség csatlakozott, melyeknek stratégiai és hírszerző feladatuk volt. A terület paraszt- és pásztoratonasága minden esetben mozgósítható volt a profi elitkatonaság segítségére, annak utánpótlási bázisául szolgált.

A betörő ellenség célja a lakosság elűldözése vagy saját területre való áttelepítése volt, ahol már nekik végeztek várfenntartó, hírszerző, utánpótlásadó és katonai szolgálatot. (A Hunyadiak idején cserélődik ki például a török által elhurcolt Szlavónia lakossága, a horvátok északra településével. Hunyadi János pedig szerb tömegeket telepít a Temesközbe, hogy az al-dunai török megszállta várakat ellehetetlenítse és pótolja a magyar lakosság kipusztulását. A román lakosság betelepülése felgyorsult Erdélyben. Magát az ütköző zónát és ennek harcmodorát és következményeit Szakály Ferenc dolgozta ki számos tanulmányában.)

A rövidtávú sikert ebben az állandóan izzó háborúban a háborús tüzfészkeknek az ellenséges területen való állandósítása jelentette. A terror. Ez ellen terrorral lehetett védekezni csak, visszaütni a labdát az ellenség területére és ott létrehozni a tüzfészket. A lakosság nélkül maradt vár megtarthatatlan volt. A mintegy ezer kilométer hosszú várvonal felállítása, fenntartása a környező népesség számá-

ra életformaváltást jelentett. Az állandó harckészültség a vidék militarizálódásához vezetett. A vidék lakosságának félreguláris alakulatként való felhasználása láncreakció-szerű folyamatot indított el, amely kihatott a gazdaság átalakulására is. Felbomlott a középkori faluszervezet, átalakult a parasztság szemlélete.

Ha a leírtakat elemezni kívánjuk, azt tapasztaljuk, hogy a vár és környezete az, ami eltartja a kártékony védőerőt, a katonaságot. A háború, a határ, amely pusztítja a természetes környezetet, de létének alapját is ez képezte, mert a természeti erőforrások adják a ragadozók és rejtőzködők területét és a védőknek a menekülés lehetőségét.

A területvédelem legfontosabb eszköze a pontos hírszerzés volt. Ezt a könnyűlovasság látta el mohamedán és keresztény oldalon is. A lovasság többszörös túlerővel is képes volt ilyen környezetben birkózni. A könnyűlovas csapatok határvédelmi feladatukat az egész évben való cirkálással és az ellenség felderítésével tudták elérni. Ezt a rendszeres felderítő utat, amikor gyakran több száz km-re is eljutottak állomáshelyükről, nevezték portyának.

A hagyományos paraszti gazdaságot, a földművelést háttérbe szorító rend volt ez. Az állatkereskedelem és a zsákmány jelentős részét adja a határvidéki népesség önfenntartásának. Önálló közigazgatási és adóztatási körzetet igyekezett kialakítani.

A határvidéki társadalomnak létezett egy saját etikai kódexe. (Pl. a fogolycsere, a foglyok kínzása felülbírálta a keresztény, de a mohamedán morált is.) Mintegy a határok „felett” létezett a katonai arisztokrácia és a határok „alatt” az etnikumok kevert kultúrája. A határ összekötött és elválasztott. Ennek az irracionális rendszernek a fenntartása volt a legfontosabb cél, üdvösségszolgálat, kötelesség, rend. Az ütköző zónában állandósult a háború, ez adta a lét értelmét az ott lakóknak, a támadás és a védekezés. Önmagát gerjesztette és élte a rendszer.

Az ütközőzóna közepén húzódoó határnak is volt elmosódó határa. A határ valójában egy intervallum, a végtelenségig osztható és kiterjeszhető terület volt. Az 1000 km hosszú, sokszor több száz km mélységű határnak is volt határa. Színekkel lehetne ábrázolni, erősödő és fakuló árnyalatokkal. Messze mögötte és előtte is kapcsolódó szolgáló társadalma volt, melyet fenntartott és az fenntartotta. A rendszer jegyeit halványodóan hordozta, a centrumából kifelé haladva. A mohamedán-keresztény ütköző zónára az Ibériai-félszigeten, Észak-Afrikában, Kelet-Közép-Ázsia frontjain is megtalálhatók voltak, nemcsak a Balkánon.

A cikkben és Pálffy Géza könyvében is szinte hívószóként tűnik fel időről-időre a török vazallus állam kifejezés. A szerző tisztában van azzal, hogy a korban a szuverenitás fogalma igencsak viszonylagos és elismeri, hogy a Habsburgok Magyar Királysága is kénytelen 1526 előtti önállóságából súlyos önkormányzati jogokat feláldozni. Tudja azt, hogy a Bocskai által közvetített zsitvatoroki béke (1606) előtt adózik a Habsburg uralkodó az országrész birtoklásáért a szultánnak (még hozzá Erdély adójának többszörösét fizetve), mindezek ellenére folyamatosan szá-

mon kéri a keleti országrészen és a felkelésen az oszmán szövetséget, a kényszerű „török oltalmat” *„Bocskai és Bethlen tehát egyáltalán nem független Erdélyben, hanem – mégha keserű is kimondani – nagyhatalmi realitásoknak inkább megfelelő vazallus fejedelemség helyreállításában gondolkodtak”* – írja.

A két nagy birodalom háborúja 15 éve pusztította elképzelhetetlen módon az országot. A háború kitörésekor maga Bocskai is azt gondolta, hogy a keresztény erők képesek az országból a törököt kiszorítani. Az elsők között felelősség terhelte azért, hogy a „török oltalmat” felmondva hadak átjáró helyévé tette szülőföldjét. Ugyanakkor nem hiszem, hogy csupán Bocskai személyes sérelmeit és a hatalomból való kiszorulása miatti arroganciáját lehet az események megindulása mellett indokként felhozni. Érvrendszerükben is az áll, hogy „fejük” megmaradása érdekében keltek fel. Ez ekkor nem üres retorikai szólam, hanem a legteljesebb valóság volt. Hogy mindez a politikai álomból és tévedésből a hazája sorsán gondolkodó nagyúr, vagy a sértett, ambiciózus karrierista mögé való felsorakozást jelentette-e, ma már nem igazán eldönthető. (Bocskai esetében lehetnénk annyiban korrektek, hogy feltételeznénk a hatalomhoz való görcsös ragaszkodás mellett az idősödő ember részéről egy lelkiismereti válságot is. Az emberek jellemét akkor sem csak fehérben vagy feketében lehetett látni.) A személyes motiváció eldöntésére azonban nincs bizonyító módszerünk. Hihetünk a kortársak és a fejedelem magát igazoló fennmaradt leveleinek, vallomásainak, ugyanakkor tarthatjuk azt a célok érdekében kifejtett propagandafogásnak, de mindez számunkra nem is olyan lényeges.

A lényeges az, hogy a propagandára a kor magyarországi közvéleménye „vevő volt.” Elhitte és valósnak látta a háború miatt fenyegető végső veszedelmet, a zsarnokká váló uralkodó elleni felkelés szükségességét, a német terrorral szembeni ellenállást a töröktől, a török oltalma által való megmenekedést. Később pedig Bocskainak a háborút lezáró, a magyar királyi országrészek kölcsönös helyzetét hosszú időre szabályozó békeműve, amellyel a két nagyhatalomnak a magyarság feje felett átnyúló kettős viszonyát nemzetközi konstellációba állította, a következő generációk számára a politikai bátorság és az államvezetői nagyság alakjává növesztette a fejedelem személyét, nem foglalkozva az indulás és motiváció kérdésével.

Az utókor emlékezete összekötötte a fejedelem alakját a szabadságküzdelmek sorozatával, melynek első sikeres eseménye az 1604-es felkelés volt. Először a vertikálisan szinte minden rétegében sértett társadalom, „nemzet” szenvedései és áldozatainak mindenhol élő emlékezete, majd a 17. század folyamán a béke és egyensúly-teremtő példaképe, majd pedig a nemzeti függetlenség jelképe lett a 19-20. századi birodalmak közti hányódás időszakában.

A hatalmi realitásokat, a „török oltalmat” ugyanúgy látta a kor magyarországi politikai elitje is, mint a szerző fent idézett soraiban. Mohácstól a Rákóczi-felkelés végéig mintegy 6 generáció követte egymást a török korban. Mindegyik megkapta az ígéretet, miszerint még életükben kiszorítja a Habsburg-házi király és

a keresztény Európa országukból a törököt, ez azonban csak az unokák unokáinál következett be. Ennek ellenére a 150 év alatt rendszeres időszakokként el is hitték az ígéreteket, minek következményeként azonban mérhetetlen pusztulások, büntető hadjáratok sújtották az ország népét. (Miközben a „keresztény Európa” országainak nagy része diplomáciai és üzleti vállalkozásokat folytatott az oszmán birodalommal.) 150 évig nem lehet hősieken ellenállni és kipusztulni. A kor magyar emberének is fenn kellett tartani családját, hogy reprodukálja a következő generációt. Mindezt olyan módon, hogy minél többet megtartsanak a valamikori Magyar Királyság területéből, népességéből és tradícióiból.

A 16. század közepére valójában a legrosszabb helyzet alakult ki a Magyar Királyság számára: ütközőzónává vált, amely a két birodalom között vörös sávként húzódott végig. Két generáció kellett a magyarságnak, mire megtalálta erre a kihívásra a választ és életformaváltással berendezkedett rá, a túlélésre, létrehozva egy militarizált társadalmat, amely nemcsak szenvedett, de meg is élt az állandósult frontvonalból. Az ország feldarabolódása realitás volt. Egyik birodalom sem volt képes a teljes terület birtoklására.

Ebben a helyzetben egyoldalúan a törököt kijelölni mumusnak, nincs értelme. A kor magyarjai sem így érezték. Már a törökör első politikus generációjához tartozó, feltétlen Habsburg-hú Nádasdy Tamás levelezésében megjelenik a két kő között őrlődő ország képe. A német és a török egymás mellett szereplő jelenség. Az országrészek a két darabra szakadt királyság pedig nem ellenfélként, hanem egymásrautaltságukban jelennek meg a 16. század retorikájában. Bármelyik részkirályság kultúrájának, létének megkérdőjelezése nem következett az adott kortörténeti realitásból, és csonkítja saját kultúránkat. Mindezeknek még erősebb hivatást adott Bocskai békekonstrukciója és végrendelete.

Mi nem látjuk olyan szörnyűségeket egy töröktől korlátozott keleti magyar állam azon törekvését sem, hogy minél nagyobb területeket ragadjon magához, ezzel megmentve azokat a hódolatástól, sem pedig azt a törekvést, hogy Báthory István mintájára nemzetközi kapcsolatrendszert kiépítve a hagyományos lengyel perszonáluniót felhasználva kísérelje meg az ország területének minél teljesebb egyesítését, adott esetben a korona megszerzésével a Magyar Királyság birtoklását is. Bocskai szintén próbálkozott mind a lengyel trónra kerüléssel, mind egy cseh-morva-magyar-stájer-ausztriai nemzetközi rendi és egy erdélyi-királyi magyar, tehát magyar-magyar konföderáció létrehozásával (mint ahogy ezt már az 1970-es években Benda Kálmán hangsúlyozta.)

A Magyar Királyság keleti darabja és a lengyel út

„Ami korszerű, új eszme akkor elhatott Magyarországra, az az ország keleti részében vert gyökeret. Az új humanisztikus iskoláztatás Bártfán át az északkeleti megyékből terjedt tovább. A nyugati kultúra hatása inkább érvényesült a leszólt Lengyelország felől, mint Ferdinánd országain át. Nem Krakkóban nyomatták-e akkor

a magyar könyveket, nem ott tanult-e a magyar ifjak nagy része? Szepes és Sáros ugyan közjogilag a nyugati félhez tartozott, de annak éppen az a területe volt, amely a tradíciót ápolva, főképp magyar lakosságával szembekeült uralkodójával és lelkében a keleti féllel tartott fenn szorosabb kapcsolatot. Az elpusztult Dunántúl, majd a XVI. század vége felé elpusztuló Alföld nem is volt képes olyan kultúr-munkára, mint amilyen Erdélyben, a Partiumban és a Felső-Tisza vidékén folyt, teljesen eltekintve attól, hogy a királyságban a kormányzatban hiányzott erre a kezdeményezés.” (886.o Domanovszky Szekfű bírálata)

A Domanovszky-idézet, talán a szekfüi nyugati „bécsi-német” kultúra ellensúlyozásaképpen felrajzolt lengyel orientációs rajza kicsit túloz, elfelejti a dunántúli főúri udvarok és a végvárak kultúraápoló szerepét, Nádasdy Tamás tevékenységét, Bornemisza Péter és Telegdi Miklós észak-magyarországi nyomdáit. Mégis erőteljesen figyelmeztet egy olyan kulturális, diplomáciai modell lehetőségére, mely bemutatásának mellőzésével nem lehetséges megérteni Bocskai korának gondolkodását.

Az északkeleti országrész és Erdély a 14. század óta eltéphetetlen gazdasági kereskedelmi kapcsolatokkal kötődött a lengyel-litván rendi köztársasághoz. A 16. században Krakkó volt a legnagyobb képzési központ, Báthory István időszakában pedig még szorosabbá válik ez az összeköttetés, mely akkor Európa legnagyobb kiterjedésű államához kapcsolja e területeket. A Szapolyaiak és a Báthoryak rokonai, leszármazottjai a köztársaság trónján ülő királyoknak.

A lengyel hatalom a 18. századig, bár kifelé egy rendi káosz képét mutatja, ennek ellenére jól irányítható nemesi tömegeivel, katonaparaszti rétegeivel a magyarhoz nagyon hasonló struktúrát mutat. Már Nagy Lajos korában ők voltak azok, akik példát vettek a magyar rendi-nemesi berendezkedésről. Az Anjouk alatt terjed el először, valószínűleg itáliai jogi szemlélet közvetítése folytán az erős rendi, köznemesi jogi parlamentáris rendszer és az egységes nemesi communitas, az ország és a korona egységét hirdető Szent Korona-eszme alapja.

Innen veszi át majd a lengyel nemesség a náluk még egy fokkal erősebbé váló rendszert. (Nem véletlen, hogy nemesi gyűlésüket „rakusnak” hívják a Buda alatti Rákos mezején szokásosan megrendezett magyar nemesi országgyűlésekről.) Ekkor azonban Magyarország az, amelynek vezetői a lengyelekkel közösen, vagy a mintájukra akarnak egy, a tartományok és a köznemesi társadalom erejét is jobban számításba vevő országot létrehozni.

A lengyel uralkodói hagyomány, melyet katolikus uralkodói követnek, talán éppen peremvidéki volta miatt, a politikai okokból eredeztethető vallási tolerancia. Báthory István Erdélyben is ezt a szisztémát gyökereztetni meg. A lengyel területeket nagyszámú kismemesi és szabad paraszti rétegei folytán hagyományok kötötték a katonai demokráciához.

Lengyelország a látszatzűrzavar ellenére ekkor éli virágkorát, nem kis mér-

tékben a törökökkel kialakított hosszú távú viszonylagos béke folytán is, mely béke az elsődleges támadási irányból való kiesés miatt következhet be. Az Oszmán Birodalom a Lengyel-Litván Köztársaságot is vazallus fejedelemséggént szerette volna számon tartani. Ez azonban a lengyel királyokat kismértékben sem zavarta, Lengyelország pedig a korszak egyik legjelentősebb, elfogadott európai hatalma ekkor. Bocskai és Erdély szeretett volna ebbe a konföderációs államalakulatba tartozni, és ehhez a török oltalomhoz az ország minél nagyobb területeit odacsatolni.

Európa protestáns rendjei is Lengyelországon keresztül értesülnek Bocskai felkeléséről, amelyet először ők ismernek el. A jó nyugat-európai kapcsolatokkal rendelkező országokon keresztül jutnak el azok a hollandiai, németországi és francia kálvinista művek Bocskaihoz, melyek zsarnok-ellenes felkelés melletti argumentációját átveszik, melyek a legújabb kutatás szerint foglyul ejtett diplomatájának, Bocatiusnak poggyászában is megtalálhatóak voltak (ahogyan ezt legújabban Kees Teszelszky kiderítette.). Az új legitimációs elveket, népszuverenitást, szerződéses jogot felhasználó szemlélet születésével egy időben megjelent Magyarországon is.

Európa a 16. század fordulóján és a 17. század első felében egy birodalmi pesszimizmus korát éli. Az univerzális világmonarchák helyett a szerződéses jog elvei alapján álló „nemzeti” államok irányába mozdul el a gondolkodás, amely ekkor még rendi testületi döntéseken álló berendezkedést jelöl. Ez a Hollandiát létrehozó rendi felkelés, mely a társadalom széles rétegeit mozgósítja „nemzeti” jelszavakkal a zsarnok uralkodó, az idegen spanyol uralmával és katonaságával szemben egy polgárháborút idéz ott is elő, ugyanakkor példaként szolgál Európa közép-keleti felén is.

Arno Strohmayer 2006-ban megjelent hatalmas ideológia- és jogtörténetet feldolgozó könyve (Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung. Widerstandsrecht bei den österreichischen Ständen (1550-1650) mutatja be, hogy hasonló mozgalmak indulnak el az ausztriai és stájer, valamint cseh-morva rendek körében is. Benda Kálmán tanulmánya óta tudjuk, hogy Bocskai ezeket a törekvéseket próbálta összefogni, és beágyazni Magyarországot a nemzetközi diplomáciába. Olyan reménnyel, hogy egy nagyobb államalakulat rendi uniójával tud majd egy erős közép-európai hatalmat létrehozni. Független Magyar Királyságnak tehát a két nagy birodalom között sok esélye nem lehetett. Bocskai sem törekedett erre, de törekedett egy ilyen államalakulat részeként, egy minél egységesebb magyar állam létrehozására.

Báthory István óta II. Rákóczi Ferencig bezárólag a legtöbb erdélyi fejedelem megpróbálja ezt az utat járni. (A lengyel hatalom nélkül sikeres törökellenes fellépés sem volt elképzelhető a térségben. Hadd emlékeztessenek itt arra, hogy Bécs 1683-as lengyel felmentése után lengyel segédlettel következett be Magyarországról a török kiszorítása.)

A szomszédos országok rendi uniója, melyet Bocskai István igyekezett

összekovácsolni, nemcsak egy európai szellemi, reformációs-ellenreformációs és hatalomgyakorlási folyamat következménye, melyek rendi mozgalma az osztrák örökös tartományokban is lefolyt, hanem egy olyan háborús tapasztalat is, mely éppen a 15 éves hadakozás következménye volt. Az osztrák-cseh-morva tartományok lakossága ugyanis ekkor tapasztalta meg az ütközőzóna népének sorsát. A betörő hajdú és török-tatár csapatok dúlása olyan mértékű volt, hogy egyik befolyásolója lett az addig hatalmas ütemben hódító cseh-morvaországi reformáció megtorpanásának. A jezsuita propaganda 17. század eleji vezérmotívumává vált a protestáns magyar-török bestiális dúlás, melynek mély nyomai lehettek, mert volt az érvelésre fogadókészség.

Mindezt súlyosbította a Habsburg családi viszály, mely ekkor Bécs és Prága között folyt, amely majdnem a dinasztia bukását hozta, és amely II. Rudolf lemondásával ért véget. II. Mátyás ismét csak magyar hajdúcsapatok felfogadásával és cseh földre vezetésével tudott trónra kerülni.

Szabadságharc?

„Mindaz tehát, amit Szekfü a Bocskay előtti Erdély jelentéktelenségére felhoz, erősen szubjektív színezésű és az állandó törekvések a kapcsolat visszaállítására az anyaországgal azt bizonyítják, hogy megvalósulásuk akadálya elsősorban abban keresendő, hogy ehhez a Habsburg világhatalom részéről nem volt meg a kellő megértés és segítség. A nyugati magyar gondolkozhatott akárhogy, ha a Habsburgok titkos tanácsa Magyarország nagy szerencsétlenségére fontosabbnak tartotta a nyugati politikát és a kezében levő magyar területeket nem a nemzeti állam, hanem a Habsburg-hatalom végvidéke szempontjából nézte, amelynek föl kell fognia a török támadásokat, hogy a császárnak nyugaton szabad keze legyen” (Domanovszky Szekfü bírálata).

„Szabadságharc alatt ugyanis egy ország (állam) függetlenségéért folytatott fegyveres küzdelmet értünk” – írja Pálffy.

A szabadságharc kifejezés Benda Kálmán Bocskai életrajzában jelent először meg nagy súllyal. A nagy forrásismerettel rendelkező Szekfü-tanítvány még a háború alatt megjelent könyve egy országos, nagy, minden réteget, rendeket, katonákat megmozgató ellenállásnak tüntette fel a mozgalmat, felekezeteken és rétegeken felüli egységét domborítva ki egy nemzeti ellenállásnak. Az 1955-ben megjelent Bocskai szabadságharc forrásválogatás bevezetője továbbviszi ezt a szemléletet, ennek első változata azonban a korszak tudománypolitikai koncepciójának túl nacionalistának tűnt, ezért nem jelenhetett meg korábban. Pálffy Géza ezt a felfogást és terminológiát kérdőjelezi meg.

Mit hozott valójában Bocskai harca? Ők, a kortársak azt állították, hogy a megmaradást adta, a zsarnok uralkodóval szembeni hatalombiztosítást, aki el akarta pusztítani őket, szabadságszeretetük miatt. Lássuk, milyen következményei let-

tek a felkelésnek!

Valóban véget ért az a háború, mely az ismert világ két legnagyobb hatalma közt dúlt egy fél generáció életét kitevő idő óta. Ahol az ország népességének mintegy 10 százalékát alkotó katonaság rombolta anyagilag és gyilkolta emberanyagában az itt élő lakosságot. Ilyen demográfiai pusztulás a tatárjárás óta nem érte az országot.

Városok tűntek el nyomtalanul a föld színéről. (Példaként említhetjük a Dél-Alföld gazdagodó marhakereskedelmet üző kisvárosát Csomorkányt, amely a 15 éves háborúig állt. Ma csak gótikus romtemplomának ívei emelkednek ki mentóként pusztá közepén, hogy ismét az előzőekben a Szekfüvel vitatkozó Németh Lászlót idézzük). Körülötte a földeket a pusztulás óta, félezer éve nem művelték meg, megmaradt lakossága földönfutóként házatlanul-hazátlanul bolyongva szaporította a hajdúk számát. Ők valóban „édes hazát” kaptak a volt a földterülettel, ahová letelepítette őket Bocskai.

Egy 15. századból átöröklődött, az ország második legnagyobb al-dunai bejáratát védő szabad, vagy részben szabad, partiumi parasztkatona réteg volt az, mely a felkelés motorja lett. Erről a rétegről szó esik már 1514-ben és 1551-ben is, mint olyan tömegről, mely önálló politikai kezdeményezésre képes nagyobb katonai erő. A Temesköz és a marosi végvárak eleste után ez a parasztkatona réteg az, amely az Al-Dunánál nyíló folyosó északi részének másik nagy középkori erődvárosa, Várad környékére centralizálódik. Benda kutatásai bizonyították, hogy a szabadságharcban részt vett hajdúkatonaság partiumi eredetű helyneveket visel vezetőknévként, tehát itt volt őshonos.

A Habsburg uralkodó, a császár e generációnak tett ígérete és minden akaratára ellenére sem volt képes visszafoglalni az országot és kiűzni más vallású, kultúrájú ellenfelet, ehelyett állandósította a totális háborút, kiszélesítette az ütközőzónát az egész ország területére. Eger, Kanizsa, elvesztésével 1604-re még rosszabb helyzetbe kerültek a törökkel szembeni Királyi Magyarország végei, mint a háború kezdetén, újabb területek estek áldozatul a pusztulásnak, mi több, a kimerült államkincstár miatt a fizetetlen saját csapatok is fosztogattak, és nem sokban különböztek az ellenségtől. Az 1596-os mezőkeresztesi csata után a háború nemcsak az erdélyi fejedelem, Báthory Zsigmond számára vált veszélyessé, hanem a kezdeti remények ellenére az ország egyre jelentősebb része számára vált kilátástalanná és teherrel. Ennek ellenére még tíz évig folyt.

A „realitás” felismerése, a háború előtti Magyarország megosztottságának visszaállítása, a bár csökkent szuverenitás, de valamilyen formában létező, mindkét országrész területén által gyakorolt törvénykezési hagyomány, uralmi tradíció megőrzése volt a felkelés következménye. (Még a török hódoltság területén is létezett valamiféle régi alkotmányosságon alapuló önkormányzatiság.) Az ország keleti területének biztosított török „oltalom” ezt jelentette, valamint a **demográfiai katasztrófával fenyegető pusztulás elkerülését.**

A Basta-korszak Erdélyben azonban az önkormányzatiság eme roncsait is eltörölte és „idegenek” fenyegették minden réteg (nemes, polgár, paraszt, katona) élet- és vagyónbiztonságát. A Bocskai felismerése által indított mozgalom tehát minden, a háború által végveszélybe sodort réteg megmaradását szolgálta, és a **háború előtti részleges szuverenitás, „szabadság” visszaállítását.**

A császár nem volt képes kiűzni a más vallású és kultúrájú törököt, ugyanakkor kis híján vallásháborúba sodorta az országot. A korszak az európai kontinens nagy lelki meghasonlásának a kora, a reformáció különböző irányzatainak megjelenésével a 16-17. század fordulójára számos nyugati országban zajlott le olyan népiértámszerű vallási összeütközés, mely a polgári lakosság, sőt nők, gyerekek életét, tömeges elűldözését is követelte. (Gondoljunk csak a Szent Bertalan éji vérengzésre, a Brit-szigetek kölcsönös katolikus-protestáns üldözési hullámaira, vagy a németalföldi vallásháborúra és szabadságharcra.)

Olyan ismeretlen szokások jöttek elő, melyek a kora középkor óta nem voltak jelen a más felekezetű területek lakosságával való viselkedés módban, mint amely eddig csak a vallási ütközőzónák, például a mohamedán-keresztény peremterületekre volt jellemző. (Itt jelenthette ugyan egész népek eltűnését is, gondoljunk csak a poroszokra.) Európa centrális területei azonban elfelejtették a háborúnak ezt a fajtáját és túlélési kezelési technikáik sem voltak rá.

A 17. század, a Bocskait követő generáció nagy traumája volt a harminc éves háború. A szomszédos cseh nemességet ekkor üldözik ki országából, megszüntetve ott az alkotmányosságot. Becslések szerint a német területek lakosságának mintegy 40%-át követelték a háborús öldöklések és a nyomukban grasszáló járványok.

Ezzel szemben a három részre szakadt Magyar Királyság egyik államában sem volt jellemző a felekezetek közötti tömegmészárlás. Ennek két oka volt: az egyik az, hogy ütközőzónában lévő országként ekkorra már megtanulta a magyar lakosság a háború adok-kapok kölcsönösségét, a másik pedig a Bocskai felkelés biztosította vallási megegyezés **„vallásszabadsága” hosszútávra szabályozta a felekezetek közötti viszonyt.** Tehát a lehetetlen helyzetben túlélést és egyfajta mindenki számára elfogadható egyetértési minimumot biztosítva.

Ugyanez vonatkozott a hajdani királyság tradícióját követő országrészekre is egy szabályozott viszonyt alakított ki a felkelés utáni béke a két ország között. A királyság számára egy rendi hátvédet adott, Erdély számára pedig a segítségnyújtás lehetőségét. A két ország, az összetartozó két **haza szabadsága nem volt kijátszható egymás ellen.** Sok más példa közül csak hadd emeljem ki a Habsburg házhoz végtelenségig hű Pázmány Péter Kemény Jánoshoz, a későbbi erdélyi fejedelemhez intézett mondatait: miszerint, ha az erdélyi államban nem regnál magyar fejedelem, akkor „gallérunk alá pökik az német”, azaz a két birodalom közötti egyensúly fenntartáshoz szükséges a másik magyar állam. Tehát az országok egymásrataltságát a másik országrész elitje is fontosnak tartotta, mindez szintén a felkelés eredménye

volt.

Ami pedig a cikkben hosszan tárgyalt, töröktől küldött Bocskai-koronát illeti, a 17. századi jövő szempontjából nem tartjuk igazán jelentősnek a kérdés eldöntését, hogy Bocskai István komolyan gondolta-e a török oltalma alatt egy más ékszerrel való megkoronázását, vagy sem. Ha igen, akkor is hamar rá kellett jönnie, hogy a Német-Római Császárság (és nem a Habsburg államegyüttes) igazából nem tűrheti határai előtt az ütközőzóna felszámolását. (Lényegében ezért választották meg századokon keresztül az újkorban császárnak, és fizették a 16. században a jelentős török segílyt a katolikus Habsburgoknak a többségében protestáns fejedelemségek, hogy a magyar koronaterületek birtokában saját határmenti családi törzs-területeik védelmében, a birodalom határai előtt fenntartsák a belső fejedelemségek nyugalalmát biztosító várrendszert. Amennyiben a birodalom területére török katona tette volna a lábát, az a Habsburgok alkalmatlanságát jelentette volna a császárválasztáson.

Ezen okból volt olyan fontos, hogy a Habsburg trónörökösöt még a császár életében magyar királlyá koronázzák. Egy Habsburg uralkodó először cseh és magyar király lett, a cseh királyi korona a birodalmi első választó címet jelentette a császárválasztásokon, a magyar korona pedig egy küldetésstudatot, amely a német birodalom mohamedanizmussal szembeni védelmére hivatkozott. A birodalmi fejedelmek II. Miksa császárral kötött egyezsége folytán a császár nem kíván beleavatkozni az egyes német fejedelmek országaikat irányító belső, illetve önálló diplomáciát jelentő külső tevékenységeibe. (Ez a hallgatólagos megegyezés M. Lanzenert szerint egész a XIX. századig működött.) Az egyezmény szerint a XVI-XVII. században rendszeresen fizetnek a törökkel szembeni védelemért, amelyet csak a Habsburg-család tudott ellátni örökös tartományai, illetve a magyar korona birtoklása miatt. Tehát a magyar korona a Habsburg családnak európai hegemoniája megtartása, illetve saját örökös tartományai védelme végett volt szükséges.)

Barta Gábor már mintegy 40 éve leszögezte, ha török protektorátus alá kívánt volna a Magyar Királyság húzódni a 16. század folyamán, akkor az ország nyugati részén, az oszmán oldalon állt volna fel a Német-római Császárság, mint támadó fél jóvoltából a frontvonal, a várszisztéma.

A felkelés rendezte a **rendi szabadságjogok** iránti panaszokat, az országos tisztségek betöltetlenségét. Nádora lett a királyi országrésznek. A katonai tisztségek elosztásában és a végvárok irányításában kiegyensúlyozottabb lett a viszony, bár a birodalmi (közös kül-, had-, pénzügyek legfőbb intézésére szolgáló) udvari tanácsokban ezután sem igen kaptak szerepet magyarok. A szerző maga is elismeri könyvében, hogy egy bécsi területi és pénzarisztokrácia foglalta le az említett pozíciókat, aki döntéseikkel a Magyar Királyság Habsburgok uralta területeit is befolyásolták. (Rájuk gondolt Pázmány, akik az ő fejükre nőhettek volna egy erdélyi hátvéd nélkül.)

A fizetetlen elszegényedett katonarétegek ügyének rendezését pedig,

mint tudjuk, a partiumi hajdúság **kollektív szabadsággal** való területi letelepítését jelentette, amely a század legjelentősebb katonai helyhez kötése volt, bár hírül sem hozta a katonakérdés megoldását. Ez ugyan nem volt ismeretlen fogalom a magyar végeken: egyes nagybirtokok valamilyen módon privilegizált katonaparasztsága elérhette a 20%-ot is, mégis egy olyan egységet hozott létre az erdélyi területek előterében, melynek kardjára és öntudatára számíthattak a következő nemzedékek. Nem véletlen, hogy Bocskai alig hunyta le szemét, máris kitört az első hajdúfelkelés.

Tehát a Bocskai-felkelés az egész társadalmat megmozgató, a társadalom nagy részének érdekeit átfogó mozgalom volt. Bár visszaállított egy 16. században berögzült két nagyhatalom közötti ütközőállami struktúrát, de stabilizálta a két magyar királyságrész töredékének egymást feltételező viszonyát, biztosítva annak tradicionális továbbélését, rendi intézményeinek törvényszerű működését, ahogy ők mondták a markukban maradt „ország gallerja” foszlányainak megmaradását. Népeiségének pedig a továbbélés lehetőségét adta a határörkörtzet hadi társadalmi helyzetének stabilizálásával, a háború megszüntetésével egy olyan időben, mikor minden esély meglehetett az eltűnésre.

Szabadságharc-e tehát a felkelés? Lehetetlen helyzetben egy túlélésért folytatott küzdelem volt, mely kiutat mutatott a magyar nemzetnek. Az újkori magyar történelem során nemigen adódott teljes szuverenitás és döntési lehetőség az egyes csoportok vezetői és a politikai elit számára.

A több részre hullott ország darabjainak a minél több demográfiai, kulturális és anyagi tartalékának, szabadságának, államiságfoszlányainak a következő generációk számára való átmentése folytán, még ha nem is sikerült egy konföderációs egységet kialakítani, mindenképpen a valamikori identitás korszerű újrafogalmazását jelentette. Felfoghatjuk tehát a társadalom széles rétegei által folytatott szabadságharcnak. Bocskai személyes célja is ez volt, egy olyan helyzet előállítása, ahonnan „alkupozíció” lehetett kiharcolni a mindenkori status quo szerint a kor nagyhatalmi birtokosaival. Mindkét császárral.

„Megmaradásunkat az...dologban tapasztaljuk...Az magyar nemzetnek örökös megegyesődésében, kit noha mindenik császár bánni fog, de minekünk ez fundamentuma megmaradásunknak, hogy egyik magyart az másikkal ne rágassák étessék” – idézi Benda Kálmán Bocskai monográfiájában (Bp. 1993.147.)

Amennyiben ezt sikerült megvalósítani, és én úgy vélem, a következő két generáció időszakára mindez működött, akkor mondhatjuk szabadságharcnak a felkelést. Ezután mintegy 60-70 év múlva kellett a Bocskai-doktrínát átértékelni, és az akkor megfogalmazódott nemzettudatot újjáalkossa a más kihívásokra választ kereső unoka-, dédunoka-generáció.

Nemzeti felkelés?

„A főbűn azonban, amellyel Bocskay politikáját megvádolja (Szekfű), hogy meg-

osztja, elfordítja a magyarságot a török küzdelmektől: a török továbbra is terpszkedik az ország területén s ellene a várvonalat továbbra is védeni kell, de a magyarság egy része nem vesz többé részt e századok hagyományaitól megszentelt védelemben, hanem külön fejedelem alatt külön konstituálja magát. Az alig kétmilliárdnyi magyarság most (1606 után!) két, egymástól elszakított államalakulatban tömörül, két uralkodónak, két dinasztianak ellentétes érdekei számára nyílik meg az út. (V., 396. I.) A kuruc-korszak egész történetfilozófiáját megtalálja már ekkor; a tragédiát abban látja, hogy „a lelkek vágya az önkormányzás után, meg az államiság tényleges, történetileg kifejlődött formája” egymás ellenségeivé lesznek, de az ódiomot ebben a részben is azokra hárítja, akik letérve a realizálható valóság újáról, „az állami önrendelkezés korlátatlan követelményét” állították föl. (IV., 341. I.) Csakhogy akkor nem is az önrendelkezés korlátatlan követelményéről volt szó, hanem csak roncsainak megmentéséről. Ami Báthory Zsigmond első lemondása után Erdélyben, majd a XVII. század első éveiben a királyságban történt, a török háború teljes elhanyagolásával, annak nem lehetett más következménye, mint a fegyveres összetűzés és ennek sikerei után misem volt természetesebb, mint hogy hasonló helyzetek ellen biztosítékot kerestek.” (Domanovszky Szekfü-bírálat.)

A Bocskai felkelésről eddig írt összefoglalók – mint azt Pálffy Géza cikke is kiemeli – a Habsburg udvar, a német császár elleni rendi szabadságküzdelmet hangsúlyozzák. Nemzeti felkelésként vizsgálni, amint az itt-ott előkerült a szakirodalomban az elmúlt 150 év alatt, ez már problematikusabb kérdés, mivel maga a modern nemzetfogalom is ekkor van kialakulóban és annak tartalma is meglehetősen körülhatárolatlan és változó különböző társadalmi rétegeknél és területi csoportoknál.

Tény, és ezt már Benda Kálmán monográfiái is hangsúlyozzák, hogy a rendi nemesi társadalomnál szélesebb alapokról indult és tágabb keretek között folyt a felkelés. Ezek a katona és még alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó csoportok, az eszmetörténeti kutatások szerint először használnak politikai változás előidézését szolgáló retorikát, ahol magukat a magyar nemzet érdekében cselekvő, „magyari szabadulást” váró hadakozóknak mondják. Olyan nemzettudati elemeket ismernek magukénak, melyek eddig a nemesi nemzetnek voltak sajátjai, és ezen identitás nevében igényt fogalmaznak meg a politikai cselekvésben való részvételre.

Természetesen ennek már volt előzménye a 16. századi anyanyelvi irodalom terjedésében, de pregnánsan a felkeléssel egyidőben jelent meg. Meglátásunk szerint ezért olyan fontos az esemény és talán ezért nyúlnak vissza későbbi korok magyarjai saját nemzettudatuk újrafogalmazásakor a Bocskai-kor beszédhelyzetéhez és retorikájához, politikai érvrendszeréhez, amely a térségben sem egyedi.

A későbbi nemzettudat kialakításában nagy szerepe van az emlékezetnek, a történelmi mítosznak. Egy-egy bukott szabadságharc, vereség után a benne részt

vett sokszor ellentétes érdekekkel felruházott csoportok kollektív memóriájában egységesen pozitívan tartották meg az eseményeket – vagy sehogyan sem. Kétfajta magatartásforma alakulhat ki a vereség után: az egyik a mítosz, a másik az amnézia.

Itt most példaként csak egy versnek a későbbi szerepét szeretném kiemelni a nemzettudati és irodalmi hagyomány fejlődése szempontjából. Ez a mű Rimai János „Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán, fogyásán” című költeménye. A költemény, amely programként foglalja össze a felkelés más-más rétegeinek különböző sérelmeit, egységesen kéri a romlott nemzetet az Istenhez való kiáltásra. A vers az, amely először felvonultatja, a későbbi magyar nemzettudati-irodalmi hagyományban nagy szerephez jutó, ismétlődő nép-szép-kép-ép rímvariációt. (Heltai, János, Imre Mihály, Ács Pál foglalkozott legutóbb behatóan a verssel.)

Ó szegény megromlott s elfogyott magyar nép
Vitézséggel nevelt hírrel vagy igen szép;
Kár, hogy tartatol úgy, mint senyvedendő kép,
Előmenetedre nincs egy útad is ép.

A rímtoposz mintegy hadbahívó dobszólója lesz későbbi katonatársadalmunknak, szabadságküzdemeinknek, ahol megszólal, mindenki tudja, mi fog bekövetkezni. Megtaláljuk a Rákóczi-nótában, de a reformkorban íródott Himnuszban is.

Imre Mihály idézi egy 18-19. század fordulóján keletkezett kéziratos példányát a versnek a debreceni kollégiumból, amely a hazafias-kurucos hagyományt így kapcsolja össze Bocskai korával:

Jaj Rákóczy, Bertsényi
Magyarok híres Vezéri, Bezerédy
Hová lettek magyar népnek híres Vezérei
Nemzetünknek nagy bajnoki
Fényes csillagi Botskai
Az ellenség minden felől őket emészti üti
Kergeti, buval emészti, közinkbe sem ereszti
Jaj hát szegény nemzetünknek
Miként epeszti

A humanizmussal, a reformáció korának gutenbergi robbanásával kezdődik el egy szélesalapú nemzeti-nyelvi kultúra felnövekedése, majd a 17. század előkészítője a nemzetállami lét kialakulásának. Szerencsétlenségünkre azonban eltűnik, azaz „virtuálissá válik” (Pálffy terminusa) a magyar királyi udvar. A szerző szerint a Királyi Magyarország a Magyar Királyság egyetlen örököse, mivel a másik ország-rész török vazallussá vált, így zsugorodott darabjában is egyedül legitim képviselő-

je a magyar királyok országának. Fővárosa kettő is van ekkor, Buda eleste után. A második fővárosa Bécs volt, ahol az uralkodó birodalmi udvarával székelte, de létezett egy virtuális fővárosa, ahol a rendi hivatalok működtek, és amely minden királykoronázáskor felébredt Csipkerózsika álmából, és ott a középkori magyar királyi udvar addig csak nevében létező méltóságai ismét megjelentek. A lovászmester rendezte a szállást, a koronázási lakomán töltötték a magyar bort a pohárnokok, darabolták a magyar marha húsát az asztalnokok, feltéve, ha az óvári uradalomtól és vámtól kaptak, mert ezek végig törvénytelenül, magyar területként az Ausztriai Kamara fennhatósága alatt álltak Bécs ellátása miatt, és a magyarokkal szembeni bizalmatlanság folytán. (Bár az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy Pozsonyban a magyar királyság intézményeinek hivatalai mellett főúri paloták épültek és az esztergomi érsek is fenntartott itt rezidenciát. Bécsben pedig volt egy elkülönített összeg, mely a magyar udvartartás költségeit hívatott fedezni.)

Valóságosan magyar nyelvűvé és hagyományúvá, még abban az esetben is, ha török vazallusként tartották is számon, azonban az erdélyi fejedelmi udvar fejlődött, mely egy hagyományos lengyel-magyar nemesi köztársasági perszónalunions utat követett, mely különbözött a német császárság irányvonalától.

A Német-római Császárságot sem jelentik azonban ebben az időben a Habsburgok, bár ők a császáraik. Bécs pedig nem császárváros a 16. században. Bécs nem központi helye a Habsburg-családi uralomnak sem a 15. században, ez főként Innsbruck, itt van a családi temetkező hely, V. Károly is itt kívánja nagyapja udvarát újra felállítani. (Mindez érthető is Innsbruck centrálisabb Itália és Dél-Németország közötti elhelyezkedése miatt.) Bécs súlyát éppen III. Frigyes és Corvin Mátyás hatalmi harca növelte meg a térség királyságainak egységesítéséért, amelyek mind a magyar király, mind a nem túl erős Habsburg-család hatalmi háttérét növelték volna a német-római császárválasztáson, és az országok számára pedig éppen a kapukban álló török veszély okán volt fontos. Bocskai idején pedig Prága a császárváros.

Ausztria a 16. században tehát nem volt központi területe a Német-római Császárságnak, hanem peremvidéke. Amint Kubinyi András kutatásaiból is tudjuk a 15. században megugró királyságok (cseh, lengyel, magyar) erőteljesebb városiasodással és modernizációval jelentkeznek, amely egységekkel szemben a birodalom kis hegyvidéki hercegségei lemaradnak, nem is szólva a dél- és észak-német városokhoz, vagy a birodalomhoz csatlakozó sztár országokhoz, (Németalföld, itáliai részek) és még a nagyon különböző tartományokból álló Spanyolország is előtte járt Ausztriának. (Legutóbb Ludolf Pelizeus vizsgálta a kérdést.)

A Magyar Királyság kereskedelmi és kulturális kapcsolatai Lengyelország, Itália és Németország belső területei felé mutattak egész a 18. századig. Egyetemi képzést intelligenciájuk ott kapott. Ezen még a reformáció sem változtat, azzal hogy felekezetiileg kulturálisan megosztja az országot. A Rómától Londonig és Odera-Frankfurtig és Németalföldig futó peregrinációs hullám az, amely főurat és

diákot a legmodernebb eszmei áramlatokba kapcsolt be a 16-17. században, és készítetett együttgondolkodásra. Tehát túlmutatott az akkori kulturális, demográfiai, gazdasági, modernizációs jelzőpontokként szolgáló nyugati metropolisok irányába a hozzájuk viszonyítva provinciális kisvároson, Bécsen. A német birodalommal tartott kulturális és kereskedelmi kapcsolatrendszer sem elsősorban Bécsen keresztül vezetett tehát.

Német vagy Habsburg?

A 16. század Magyarországon jelen van egy erős németellenesség, még azoknál a határmenti birtokosoknál is, akik kezdettől inkább a Német-római császártól várták a töröktől való védelmet. Itt azonban ne egy nyelvi vagy etnikai ellentétre gondoljunk, hanem egy a német császárral és hivatalnokaival szembeni más országbeli tradícióra. Középkori örökség, a nagy szomszéd hódító törekvéseire való reakciók élnek benne. A 16. század folyamán azonban a fentebb említett okok miatt sem a Habsburg uralkodók, sem a birodalmi rendek nem akarták a királyság hozzájuk tartozó nyugati felét beolvasztani. Ütköző államra van szükségük. A magyar rendek mégoly németbarát tagjai sem kívánnak, mondjuk cseh mintára, a birodalom részei lenni.

Mind a katolikus, mind a protestáns szemléletet, amely a Szent Német-római Birodalom konstrukcióját próbálja modernizálni, a Németországban tanuló 16. századi magyar diákok is rossz szemmel nézik és elvetik. 1568-ban például Melius Péter Gyula és Szigetvár 1566-os ostroma kapcsán a világvégét jósolja, amikor is a Római Birodalom két császára a német és a török győzködte egymást, mint a végítélet megjósolt népei.

A Magyar Királyság nyugati részét, ha nem is fenyegeti a beolvadás veszélye, ehelyett azonban az ország irányítását szolgáló legfontosabb központi hivatalokat saját bizalmi embereivel tölti fel az uralkodó. Ezek azok az I. Ferdinánd által létrehozott udvari intézmények, melyek felső szinten döntenek a közös ügyek (főként had-, kül- és pénzügyi) vonatkozásokban a Német-római Birodalom (benne a Cseh Királyság) és a királyi Magyarország tekintetében. Mindez, ha az ország eddigi törvényeit sérti, de valamilyen módon is lenne fogadható, ha az egész 16. század folyamán e területekbe, amelyekbe felső szinten országuk ügyeiben döntenek, (Pálffy Géza adatait használva) legalább egy magyar részt vehet.

Azonban sem Bécsben, sem Prágában nincs magyar részvétel a 16. századi két egymást követő generáció részéről saját országa irányításában. Helyettük idegenek, sokszor természetesen képzetesebb, bizalmi emberek, olaszok, spanyolok, stájerok stb. szállták meg a fent említett kulcspozíciókat, és a dolgok természete folytán az irányításból saját gazdasági haszonra is szert tehettek. (Különösen, ha a kor szokása szerint költségeit egy hadvezér a hadjáratból fedezhette. Gondoljunk csak Giorgio Basta erdélyi tevékenységére.) Hogyan írja Rimai János a Bocskai felkelés alatt „felségsértés hatását súroló” tevékenységük indoklásaként?

Föld reménségére felnevelt úrfiak
 Szemétre vettettek úgy, mint köz tyúkfiak,
 Zsírokkal hizódnak az idegenfiak,
 Hozzád nem külömbek, mint az ördögfiak.

Az irányító pozíciókat elfoglaló idegeneket hívják a kor szokása szerint „németeknek”, mivel azok a német császár központi udvari döntéshozó szerveinek tagjai voltak és nem a magyar király, magyar területen, nemhogy a fővárosban (Budán, majd Pozsonyban) magyarul nem beszélő tagjai. Még a korona is, „ott fenn idegen nemzetnél” a németnél van, mondja Bocskai. Bár a dinasztia sem tanul meg az ország nyelvén, sokszor 30 évig meg sem jelenik a Királyi Magyarországon, ennek ellenére hosszabb út kell, hogy velük szemben megfogalmazódjék az ellenérzés.

Az 1956 utáni magyar történetírás vezeti be a németellenesség terminus helyett a Habsburg-ellenes mozgalmak kifejezést. Mindennek azonban inkább politikai oka van. Az 1950-es évek nemzeti-forradalmi terminológiája és a keleti hatalmat kiszolgáló idegen helytartó elit legitimálásához keresett történeti érveket. A szovjet hadsereg második világháború utáni megszállását igyekeztek egy 400 éves német gyarmatosítással szembeni harccal indokolni. A Habsburg-ellenes terminus ugyan elveszi a kifejezés idegengyűlölő rossz ízét, és a nagyrészt birodalmi egyetemeken végzett, ottani „német” kapcsolatokkal rendelkező 16. századi elit érzésével szemben pontosít is, mégsem a kor nyelvezetét használja, és ezzel fogalomzavart idéz elő, mintha a kor magyarsága már akkor egy 19. századi közép-európai birodalom részének tekinthette volna magát.

Mi is az, hogy romantikus?

A szerző azt sejteti, hogy minden olyan történeti irodalom mindmáig, mely elfogadja a Habsburg Birodalom elleni felkelések magyar részről való jogosságát, az romantikus ködképeket hajszol. (Bár ezen mozgalmak közül kiemeli a Rákóczi- és az 1848-as szabadságharcot.) A cikk nem árulja el, mit ért azon, hogy romantikus. A historiográfia a 19. század második felétől különböző történeti iskolákba sorolja magyar képviselőit. Lehet beszélni pozitívizmusról, szellemtörténetről, marxizmusról, az 1960-as évek Annales iskolájáról, gazdasági-társadalomtörténeti szemléletű műhelyekről, de a romantikus történetírás ekkor nemigen értelmezhető.

Bocskai és Erdély szerepét különböző korok, attól függően, hogy nemzeti történelmünket hogyan fogalmazták újra, más és más módon látták. Cikkemben a Szekfü-Domanovszky vitából idéztem, de előkerült a problematika Németh László megfogalmazásában vagy az 1956-os forradalom után a kádári konszolidáció ideológiai tájékozódását szolgáló vitasorozat idején ugyanúgy, mint tágabb értelemben az 1970-es évek Trócsányi Zsolt – Szücs Jenő által folytatott disputák-ban. (A vi-

tákat több helyen feldolgoztam.)

Magam részéről nem látok újdonságot Pálffy Géza kérdésfelvetésében, a Benda Kálmán által felhalmozott adatmennyiséghez képest sem igen találtam olyan újat, mely perdöntően átrajzolná (nem csak terminológiai szinten) az általunk látott Bocskai-képet. Hacsak azt nem, hogy 18 évvel a rendszerváltás után újra a „nyugati birodalomhoz” csatlakozva, annak minden modernizációs és jogharmonizációs különbségtételét élvezve gyökeresen újra kell értelmeznünk nemzettudatunkat – és ebben valóban segítségünkre lehet Bocskai István.